

YENİ BULUNAN AVÂRIZ DEFTERLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD (DİYARBEKİR)

Murat Alanoğlu*

Öz

Osmanlı tarihçilerine nitelikli istatistiksel veriler sunan 15-16. yüzyıl tahrir defterleri, 17. yüzyılda tımar tahrirlerinin tedricen terk edilmesi sonucu yerini avâriz defterlerine bıraktı. Dolayısıyla avâriz defterleri, 17. yüzyıl Osmanlı sosyal, ekonomik ve demografik tarihinin en önemli kaynaklarından biri haline geldi. Birçok eyalet merkezi ve şehir, bu kaynaklarla incelenmişken Diyarbekir'e ait defterlere arşivlerde rastlanmamıştı. Yakın zamanda Osmanlı Arşivi'nde tasnif edilmeden bırakılmış bazı defter ve belgeler arasından Amid'e (Diyarbekir) ait iki icmâl avâriz defteri bulundu. Bu çalışmada, 1618 ve 1652 yıllarına ait yeni bulunan iki defterin tanıtımı ve içerik analizi yapıldı. Defterlerin sunduğu verilerle Amid'in 1618-1652 yılları arasındaki mahalle, köy ve aşiret yapısı incelenerek 17. yüzyılın ilk yarısında Amid'in yerleşim ve ekonomi tarihinin bazı yönlerine ışık tutuldu. Şehirde yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimleri oluşturan Hristiyan, Yahudi ve Şemsilerin yerleşim yerlerine dağılımı ve vergi durumları ortaya konuldu. Böylece 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun yüz yüze kaldığı krizler, mali buhranlar ve dönüşümlerin taşraya yansımaları Diyarbekir eyaletinin merkezi Amid'de gözlemlenmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, Amid, Avarız, 17. Yüzyıl, Yerleşim, Vergi

AMİD (DİYARBEKİR) IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY ACCORDING TO NEWLY-FOUND AVÂRIZ DEFTERS

Abstract

Tahrir defters of the 15-16th century, which provided statistics data to the Ottoman historians, were replaced by *avâriz defters* as a result of the abandonment of the tahrirs in the 17th century. Therefore, *avâriz defters* became one of the most important sources of 17th century Ottoman social, economic and demographic history. While many Ottoman cities were examined with these sources, the defters of Diyarbekir were not found in the archives. Among defters and documents left unclassified in the Ottoman Archives, two defters of Amid (Diyarbekir) found recently. In this study, the introduction and content analysis of two newly-found books belonging to 1618 and 1652 were made. With the data provided by the registers, the neighborhood, village and tribal structure of Amid between 1618-1652 was examined, and some aspects of Amid's settlement and economic history in the first half of the 17th century were shed light on. The pattern of Christians, Jews and Shamsi, who constitute non-Muslims and Muslim living in the city, to the settlements and taxes were revealed. Thus, the crises, the

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 08/06/2020, Accepted / Kabul Tarihi: 17/08/2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.749612>

* Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.alanoglu@alparslan.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3631-6923>

financial difficulties and the reflections of the transformations in the countryside faced by the Ottoman Empire in the 17th century, were tried to be observed in Amid.

Keywords: Diyarbakır, Amid, Avâriz, 17th Century, Settlement, Tax

GİRİŞ

Diyarbakır, Mezopotamya ve İran'ın kapısı mesabesindeki konumuyla klasik dönem Osmanlı taşrasının stratejik, askeri ve ticari açıdan önemli eyaletlerinden biriydi. Geniş bir alana yayılan eyaletin paşa sancağı ve yönetim merkezi surlarla çevrili Amid şehriydi. Amid, Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de sosyo-ekonomik ve farklı dinî ve etnik grupları barındıran demografik yapısıyla itibarlı bir şehir hüviyetindeydi. Bu özelliklerinden dolayı Osmanlı dönemi Amid'in tarihi geçmişi birçok çalışmaya konu olmuştur. Özellikle tahrir verilerinin yoğunluk gösterdiği 16. yüzyıl, en fazla işlenen dönem olarak göze çarpmaktadır.¹ 17. yüzyıl ise, Osmanlı tarih yazımına paralel şekilde,² kaynak yetersizliği veya dağınıklığından olacak ki pek çalışılmamıştır.³ 18. yüzyıl ise hem şer'îye sicillerinin hem de ahkâm defterlerinin kullanışlı malzemesi sebebiyle birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur.⁴ Kaynakların oldukça arttığı 19. yüzyıl, Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik ve idari-bürokratik değişimden ziyadesiyle etkilenen bölgelerden biri olmasından dolayı fazla kalem oynatılan dönem olmuştur.⁵

Bugün ortaya çıkan çalışmalara bakıldığında 17. yüzyıl Amid'i hakkında, diğer dönemlere nazaran, pek fazla çalışma yapılmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁶

¹ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000); M. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp*, 62 (1991), 49-72; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 7 (1968), 76-80; İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), 121-162; Şevket Beysanoğlu, "Kanunî Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul (23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi*, C. 1, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 139-154; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi, Akkoyululardan Cumhuriyet'e Kadar*, C. 2, (Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayınları, 1990).

² Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001), 36.

³ Diyarbakır'ın 17. yüzyılına ait tek şer'îye sicili 1655 tarihli defterdir. Bkz. *Diyarbakır Şer'îye Sicilleri Âmid Mahkemesi*, Ed. A. Zeki İzgöer, 1. Cilt, (Diyarbakır: D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 1-146.

⁴ 18. yüzyılın ilk yarısını daha ziyade şer'îye sicilleri üzerinden inceleyen bir doktora çalışması için bkz. Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara 2014); 18. yüzyılda Şer'îye Sicilleriyle adalet mekanizmasının işleyişini inceleyen bir diğer çalışma için bkz. Yavuz Aykan, *Rendre la Justice à Amid: Procédures, Acteurs et Doctrines dans le Contexte Ottoman du XVIIIème Siècle*, (Leiden: Brill, 2016); 18. yüzyılın tamamını Ahkâm Defterleri üzerinden inceleyen başka bir doktora tezi için bkz. Gürkan Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Erzurum, 2016); İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyâletinin İdari Yapısı", *Askeri Tarih Bülteni*, 36 (1994), 135-142.

⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995); Ramazan Günay, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Kayseri, 2009).

⁶ Genel dönem çalışması olmamakla birlikte istisna sayılabilecek birkaç çalışma yakın zamanda yapılmıştır. Bkz. Alanoğlu, Murat. "Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet

Tahrirlerin terk edildiği 17. yüzyılda sosyal-ekonomik yapı, iskân ve demografi çalışmalarının önemli kaynaklarından birisi hiç şüphesiz mufassal ve icmal avâriz defterleridir. Nitekim avâriz defterleri bulunan bazı Osmanlı kentleri, bu kayıtlar kullanılarak incelenmiştir. Bu minvalde, 17. yüzyıldaki ilk avâriz defteri örneği Batı Anadolu şehirlerinden Manyas'a aittir.⁷ Aynı yüzyılın erken örneklerinden biri de 1616 tarihli Halep defteridir.⁸ Diyarbakır'e komşu olan eyalet merkezi Erzurum, bunun bir diğer örneğidir. Oldukça kullanışlı veriler sunan 1642 tarihli mufassal avâriz defteri kullanılarak hem Erzurum merkezi hem de buraya bağlı kazalar, birçok çalışmaya konu olmuştur.⁹ Benzer şekilde 1642 ve 1643 tarihlerinde Orta Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki Bozok, Canik, Karahisar-ı Şarki, Amasya ve Tokat'ın da avâriz tahririne tabi tutulduğu görülmektedir. Bu defterler hem doktora tezlerine hem de sair akademik çalışmalar konu olmuştur.¹⁰ Aynı coğrafyada yer alan Sivas'a bağlı Arapgir'in 1643 tarihli avâriz defteriyle iskânı ve nüfusu incelenmiştir.¹¹ Keza Diyarbakır Eyâleti'nin sancağı olan Harput'a ait 1646 tarihli avâriz defteri, hem içerik değerlendirmesi hem de tam metin neşri olarak yayımlanmıştır.¹²

Öceki satırlarda sıralanan örneklere bakıldığında 1600'lerin erken yıllarından itibaren Osmanlı coğrafyasının birçok kentinde olduğu gibi Karadeniz, Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde avâriz tahriri yapılmış ve buralar devlet merkezince kayda geçirilmişti. Peki, Diyarbakır'de bu tarihte bir avâriz vergisi sayımı yapıldı mı? Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda ve arşiv tasniflerinde Diyarbakır'in avâriz defterleri ortaya çıkmamıştır. Ancak bu durum Diyarbakır'de avâriz tahririnin yapılmadığı anlamına gelmemelidir.

Defterlerine Göre Diyarbakır Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)", *Tarih İncelemeleri*, 35/1 (2020), 1-38; Veysel Gürhan, "17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbakır (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12 (2020), 159-193.

⁷ Özer Küpeli, "Klasik Tahrirden Avâriz Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâriz Defteri (16 belge ile birlikte)", *Belgeler*, 32/36 (2011), 113-199.

⁸ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri", *OTAM*, 8 (1997), 249-293.

⁹ Bu kaynağı ilk defa kullanan Mehmet İnbaşı, defterin Erzurum, Bayburt ve Erzincan kazalarının verilerini birer makale ile okuyucuların istifadesine sunmuştur. Daha sonra Gümüşhâne'yi (Torul) Bilgehan Pamuk; İspir'i İbrahim E. Çakır; Kelkit'i Selçuk Demir ve İbrahim E. Çakır; Koğans'ı Alparslan Demir, Şiryan'ı Eyüp Kul, Kızıuçan'ı Murat Alanoğlu, Gercanis ve Kuruçay'ı Adem Başibüyük çalışmıştır. Yazarları belirtilen çalışmaların künyesi kaynakçada yer almaktadır. Ayrıca defterin Erzurum merkez kısmı ve birkaç kazanın transkripsiyon yayını 2014 yılında yapılmıştır. Bkz. Mehmet İnbaşı-İbrahim E. Çakır-Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avâriz Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hıms-Pasin)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).

¹⁰ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII-Canik Sancağı Avâriz Defterleri (1642)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008); Mehmet Öz-Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-43 Tarihli)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008); Mehmet Öz, "Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-1642)", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 787-794; Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576-1643*, (Leiden: Brill, 2015); Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, University of Manchester, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Manchester 1999). 1642-1646 yılları arasında avâriz tahriri yapılan yerlerin haritası için bkz. Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, (, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), Levha 974.

¹¹ Enver Çakar-Fusun Kara, "17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avâriz-Hâne Defterine Göre)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/ 2 (2005), 385-412.

¹² M. Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XII (1997), 9-73; M. Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/199 (1987), 119-129.

Zira hem bölgeye gönderilen emirlerden hem de Harput'ta yapılan sayımın defterinin bugün elimizde olması Diyarbakir'de de 17. yüzyılın ilk yarısında avâriz tahririnin yapıldığına işaret etmektedir. İşte bu sebeple Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız çalışmalarda bölgenin 17. yüzyıldaki sosyal, ekonomik ve demografik yapısını aydınlatacak böyle bir defteri ortaya çıkarma uğraşı içinde olduk. Maalesef bu uğraşlarımız pek sonuç vermemişti ki yakın bir zamanda medyaya yansıyan bir haber bizi yeniden umutlandırdı. Zira haberde belirtildiği üzere, daha önce tasnif edilmeden bırakılmış ve Osmanlı tarihinin karanlıkta kalmış birçok noktasını aydınlatacak yeni defter ve belgeler arşivciler tarafından incelenmiş ve araştırmaya açılmıştı.¹³ Nitekim Osmanlı Arşivi'ne yeni eklenen fonlar üzerinde yapılan inceleme sonucu Amid (Diyarbakir) avâriz defterleri tespit edildi.¹⁴ Bu çalışmada, yeni bulunan iki defterin tanıtımı yapılarak verileri analiz edilmiştir.

I. Avâriz ve Amid Avâriz Defterleri

16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde oldukça geniş sınırlara ulaşan Osmanlılar, uzun ve başarısız seferlere giriştiler. Ciddi başarılar elde edilemediğinde artık fetihle gelir artırmanın mümkün olmadığı bir sürece girildi. Dolayısıyla malî politikasında değişime giden devlet merkezi, giderlerini karşılamak ve ordu donatmak için halkın elindeki fazladan pay almanın farklı yöntemlerini aramaya koyuldu. Bulunan doğal yöntemlerden biri iltizamın ve avârizin düzenli hale getirilmesiydi.¹⁵ *Avâriz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye* adlandırmasından da anlaşılacağı üzere avâriz, padişah adına divan tarafından belirlenen örfi bir vergiydi. 16. yüzyılın sonlarına kadar olağanüstü durumlarda ve özellikle sefer zamanları aynı veya hizmetle karşılanan bir vergi olan avâriz, 1590'lardan itibaren maliyenin, uzun süren başarısız seferlerin ağır yükünün ve sair iktisadî krizlerin üstesinden gelememesi sebebiyle olağan bir nakdi gelir halini aldı. İlk zamanlarda aynı iken daha sonra nakdi olarak düşük bir miktarda ödenen avâriz, 17. yüzyıl ortasında, önceki dönemlere nispetle on kat fazla tahsil edildi. Bu şekilde birkaç asır halktan alınan avâriz vergisi 1830 yılında kaldırıldı.¹⁶

Avâriz ödeyenler reâya denilen şehirli, köylü ve tüccar halktı. Devlet memurları, askerler, din adamları ve muaf tutulan kamu hizmetlileri ile engelliler bununun dışında kalmaktaydı. Ancak ticaretle uğraşan devlet görevlileri ve geliri olan dul kadınlar da avâriz ödemekle yükümlüydüler. Avâriz ödemenin temel şartı öncelikle bir ev (hane) ile emlak veya arazi sahibi olmaktı. Bu vergi kişi başına değil, bir bölgedeki birkaç hanenin toplamından alınıyordu. Yani gelir durumuna göre 3 veya 15 gerçek hane bir avârizhâne itibar edilerek vergi tahsil edilirdi. Peki, bu vergi nasıl ve kim tarafından belirlenirdi? 16. yüzyılda zaten timar tahrirleri yapıldığından avâriz için ayrı bir sayım yapıma ihtiyacı duyulmamıştı. Ancak 17. yüzyılda askeri düzen ve teknolojideki değişim neticesinde timar sisteminin çökmesiyle, birkaç istisna dışında, tahrir yapma usulü kalktığından devlet merkezi, avâriz vergi miktarlarını tespit etmek için özel bir

¹³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığınca İstanbul'daki Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde yürütülen tasnif çalışmalarıyla 1.600'den fazla defter ile 200'den fazla evrak envantere eklendi. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/osmanli-arsivine-1600den-fazla-defter-kazandirildi/1720982>. 05.03.2020 "Tasnif Çalışmaları ile Osmanlı Arşivimize Yeni Defterler Kazandırıldı". <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Haberler/Haber/6175>. 05.03.2020

¹⁴ Bu defterlerin birinin varlığından beni haberdar eden Doç. Dr. Vural Genç'e müteşekkirim.

¹⁵ Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yöntemi 1560-1660*, Çev. Adnan Tonguç, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 22.

¹⁶ Genel olarak avâriz için bkz. Ömer L. Barkan, "Avâriz", *İA*, C. 2, (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 13-19; B. Mc. Gowan, "Osmanlı Avâriz-Nüzül Teşekkülü, 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981), 1387-1391.

avârizhâne tahriri yaptırmıştı.¹⁷ Dolayısıyla bir bölgede kimden ne kadar avâriz talep edileceği yapılacak tahrir ile belirlenirdi. Sayım için ya yereldeki eyalet kadısı veya defterdarı ya da maliye tarafından merkezden görevlendirilen bir devlet görevlisi her bir eyalet ve kaza merkezine giderek köylerden mezralara kadar her yeri dolaşır ve vergi ödeyebilecek kimselerin adını deftere kaydedirdi. İki nüsha olarak düzenlenen defterlerden biri kadı tarafından imzalanıp mühürlenerek İstanbul'a gönderilirdi. Merkezde Mevkufat Kalemi'nde kaydedildikten sonra merkez maliye teşkilatının kullanımı için defterin bir icmal çıkarılır ve mufassal defterle birlikte arşive kaldırılırdı.¹⁸ Buna göre avâriz vergisinin tespiti ve mükelleflere taksimini gösteren avâriz defterleri de tıpkı klasik tahrir sayımlarındaki gibi mufassal, icmal ve bu ikisi arasında duran bir diğer tür mufassal-icmal olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Mufassal defterler her bir şehir, kasaba ve köyde yaşayanların isimlerinin teker teker emlak ve arazileriyle birlikte kaydedildiği ve ödeyecekleri avârizhâne miktarının belirtildiği kayıtlardır. İcmal avârizler ise sadece her bir köy ve mahalledeki toplam avârizhâne sayısının kaydedildiği defterlerdi. Bunlar sancak bazlı olarak bir araya getirilir ve Mevkufat Kalemi'ne gönderilirdi ki bunlara müfredat defterleri de denilmektedir.¹⁹ Bunların yanı sıra bir mahalle ve köydeki toplam avârizhâne miktarıyla birlikte buradaki toplam nüfusun hane/nefer olarak kaydedildiği ara forma ise mufassal-avâriz adı verilmektedir.²⁰ Avâriz defterleri, bilhassa mufassallar, barındırdığı kantitatif/istatikselsel bilgi potansiyeli sebebiyle 17. yüzyılda eksikliği fazlasıyla hissedilen iskân, yerleşim ve demografi araştırmalarının en önemli kaynağı konumundadır.²¹

Bu çalışmaya konu edilen defterler ise icmal avâriz grubuna girmektedir. Defterler, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver fonunda MAD. d. 43 ve 23556 numarada kayıtlıdır. MAD. d. 43 numaralı ilk defterin kapağında şöyle bir ifade yer almaktadır: “Defterhâ-i avâriz-ı kazâ-i Âmid ve nâm-ı diğer Diyarbekir ber-müceb-i müfredât-ı Mehmed Efendi kâdı-i mezbûr sene 1027”.²² Defterin başlığında ise kim tarafından ve ne zaman tutulduğuna dair şu başlık bulunmaktadır: “Defter-i müfredât-ı kazâ-i Amid tâbi-i Diyarbekir ber muceb-i defteri mufassal-ı tahrir-i cedîd Mehmed eş-şehir Tevfikzâde kâdı-i Amid el-vâki' fi sene 1027”. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, bu icmal defter 1027/1618 senesine ait bir müfredat defteridir. Defterin başlık sayfasından Diyarbekir'de Amid kadısı Tevfikzâde olarak meşhur olan Mehmed Efendi tarafından 1618 öncesinde yeni bir tahrir yapıldığı ve bunun mufassal defterinin olduğu anlaşılmaktadır.²³ Bu yeni tahrir İstanbul'a gönderilmiş ve burada sadece mahalle ve köy isimleri ile avârizhâne sayılarını içeren icmal müfredat defteri hazırlanmıştır. İnce uzun yedi varaktan oluşan bu defterin sayfa numaraları sonradan kurşun kalemle defterin üst tarafına yazılmıştır. Defter, kapak sayfasındaki 123 ile başlamakta ve hane sayılarının hangi mahallelerden ve köylerden

¹⁷ Linda Darling, bu değişimin 1620'lerde başladığını ifade etmektedir. Ayrıntı için bkz. Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 110-111.

¹⁸ Feridun M. Emecen, “Kayacık Kazâsı Avâriz Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), 159-160; Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 132-133; O. Özel, *Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri*, 44-45.

¹⁹ Linda Darling, “Avâriz Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Survey Registers”, *Turkish Studies Association Bulletin*, 10 (1986), 25.

²⁰ Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından “mufassal-icmâl” Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20 (2005), 71-133.

²¹ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri”, 738-740.

²² BOA, MAD. d. 43, s. 123a.

²³ BOA, MAD. d. 43, s. 123b.

düşüldüğünü gösteren hesapların olduğu 131. sayfa ile son bulmaktadır. Defterde sonradan işlemler yapıldığı ve rakamların yenilendiği görülmektedir. Özellikle 1036/1627 senesinde hane sayılarında ferman ve Diyarbakir defterdarı Mehmed Efendi'nin arzıyla bazı değişikliklere gidildiği sonradan kayıtların altına yazılan ek kısımlardan anlaşılmaktadır. Burada hangi mahalle ve köyden kaç hane düşüldüğü ve sair toplam rakamlara dair hesaplamalar da yer almaktadır. Bilhassa gayrimüslim mahalleri ikinci defa listelenerek düşülen miktarlar kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu defterden aynı zamanda 1627 yılı Amid avârızhâne sayılarını içeren yeni veriler de elde edilmektedir.²⁴

MAD. d. 23556 numaralı ikinci defter ise kapaksız olup altı varak ve on üç sayfadan oluşmaktadır. Defterin sayfa numaraları sonradan kurşun kalemle yazılmış ve ikinci sayfadaki "Kazâ-i Amid be-cihet-i hânehâ-i avârız-ı kazâ-i mezbûre" başlığı ile başlamaktadır. Kapak sayfası olmadığından defterin tarih ve kim tarafından kaydedildiği bilgisine ulaşamamaktayız. Ancak defterde iki yerde tarih bulunmaktadır. Bunlardan biri dokuzuncu sayfada yer alan 9 Şevval 1051(11 Ocak 1642), diğeri de defterin on ikinci sayfasında yer alan 8 Ramazan 1062 (13 Ağustos 1652) tarihidir. 1642'deki ilk tarih kaydında beş avârızhâneli Karakeçili köyünün Amid kadısının arzı üzerine hariç ez-defter (kaydedilmemiş) kaldığı belirtilmiştir.²⁵ 1652 tarihli kayıta ise Salıncı köyünün fermanla İnyet Ağa Mahallesi'ne kaydedildiği görülmektedir.²⁶ Her iki kayda bakıldığında Diyarbakir'de 1640'larda avarız tahririne ve bunun için tutulmuş defterin varlığına işaret edilebilir. Ayrıca İstanbul'a gönderilen bu defterin bir de icmalinin çıkarıldığı ve Mevkufat Kalemi'nce 1652'de işlem gördüğü anlaşılmaktadır. Bu son işlemin tarihi dolayısıyla defter arşiv görevlilerince 1652'ye tarihlendirilmiştir. Defterde Diyarbakir eyaletinin merkezi olan Amid kazasının mahalleleri ile Garp ve Şark nahiyelerindeki köyler, aşiretler ve buralardan tahsil edilen avârızhâne miktarları listelenmiştir. Her iki defter karşılaştırıldığında kayıt düzeni aynı şekildedir. Önce Amid'de Müslümanların, daha sonra gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler listelenmiştir. Mahallelerden sonra Amid aşiretleri yer almaktadır. Aşiretlerden sonra ise Amid'in Şark nahiyesine bağlı köyler, daha sonra Garb nahiyesinin köyleri sıralanmıştır. Mahalle, aşiret ve köylerin isimleri hemen hemen benzer seyir takip etmektedir. Ancak 1618 tarihli ilk defterde mahalle ve köy sayıları daha fazla olduğundan 1652 tarihli defterde bu mahalle ve köylerin yer almadığı görülmektedir. Avârızhane sayılarında, zamanla meydana gelen değişimler sebebiyle, farklılıklar olduğu hem teker teker yerleşimlerde hem de genel sayıya bakıldığında rahatça anlaşılmaktadır. Her iki defterin, yazım tarzı ve imla açısından farklı olduğu söylenebilir. Bu iki defter bize 1618-1652 yılları arasında Amid şehrinin yerleşim yapısı, vergi miktarları ve buna paralel olarak tahmini nüfus noktasında bazı ipuçları vermektedir. Şimdi öncelikle yerleşim birimlerini incelemek üzere konuya geçelim.

II. 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid'de Yerleşim

a-Mahalleler

Amid'in 17. yüzyıl mahallelerine dair şimdiye kadar derli toplu bir kaynak ortaya çıkmamıştır. Bu sebeple araştırmacılar ancak vakfiye, hüccet, malî ahkâm defterleri ve şeriyye sicili gibi dağınık belgelerden mahalle adlarını yan yana dizmek suretiyle bu

²⁴ BOA, MAD. d. 43, s. 129-131.

²⁵ BOA, MAD. d. 23556, s. 9.

²⁶ BOA, MAD. d. 23556, s. 12.

açığı gidermenin yollarını aradılar.²⁷ Fakat bunların hiçbirinin düzenli ve istikrarlı bir veri sunmadığı aşikârdır.

17. yüzyıla geçmeden bir önceki yüzyıla bir göz atalım. 16. yüzyılda Amid mahallelerinin gelişimi şöyle bir seyir takip etmektedir: Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra 1518’de yapılan ilk tahrirde şehrin dört giriş kapısından adını alan dört mahalle bulunmaktadır. 1540’da yapılan sayımda ise şehir nüfusunun artışıyla 27 mahalle kayda geçmiştir. Mehdi İlhan’a göre 1540 ve 1564 tarihli defterlerde Müslümanların yaşadığı 59 mahalle bulunmaktaydı.²⁸

Bu çalışmaya konu edilen avâriz defterlerinde mahallelerin düzenli birer listesi yer almaktadır. Defterlerde 17. yüzyılın ilk yarısında Amid (Diyarbakır), Müslümanların yaşadığı mahalleler ile gayrimüslimlerin yaşadığı Zımmî, Rumî, Yahudî ve Şemsî mahalleleri iki ayrı başlık altında listelenmiştir. Buna göre 1618’de Müslümanların yaşadığı 43, 1652’de ise 38 mahalle kaydedilmiştir. 1618’de mevcut olup 1652’de olmayan mahalleler Hacı Sa’dî, Sulûkî, Hüseyin Derviş, Kubbe-i Cedid ve Çubi’dir. Yaklaşık 30 yıllık sürede beş mahallenin kayıtlardan düştüğü veya nüfusunu kaybettiği için vergi listesinde yer almadığı sonucu çıkabilir. Bu mahallelerde yaşayan hane sahipleri yazılmadığı için mahallelerin nüfus yoğunluğu ve büyüklüğü hakkında kesin bilgi sahibi değiliz. Ancak avârizhâne vergisi miktarından mahallelerin nüfus yoğunluğu hakkında sadece fikir yürütülebilir. Zira icmal defterdeki kayıtların gerçek hane olmadığı yani beş ila yirmi arasında evin bir araya gelerek bir avârizhâne oluşturduğu ve buna göre bölünen oranda vergilerini ödedikleri söylenebilir. Bundan dolayı araştırmacılar avâriz defterindeki verilerle nüfus tahmininde bulunmak için bir avârizhâneyi 10,15 veya 20 gerçek hane ile çarparak yaklaşık nüfus tahmininde bulunmaktadırlar.²⁹ Vergi miktarına bakıldığında en büyük mahalleler Cami-i Nebî,³⁰ Cami-i Kebîr, Hacı Ahmed-i Müslim, Siirdî, Kılbaş, Hacı Bahaüddin ve Kavvas mahalleleridir. Diğer mahalleler ise aşağı yukarı aynı büyüklüktedir. Nüfus yoğunluğu en düşük olanlar ise Hacı İzzeddin, Hacı Osman, Taceddin, Ablak ve Hacı Büzürg mahalleleridir. 1618’de avârizhâne kaydedilip 1652’de kaydedilmeyen mahalleler Ayıblar-ı Sağır ve Kebîr ile Mescid-i Sinan’dır. Bu mahallelerde avârizhâne miktarının boş olması burada ya hiç kimsenin yaşamadığına ya da bu mahalledeki kişilerin avâriz vergisinden muaf tutulduğuna yorumlanabilir.

Mahallelerin yanına yazılan “Müslim veya zımmî” ifadesi aynı mahalle için kullanıldığında burada her iki dinî cemaatten kimselerin yaşadığı anlaşılabilir. Eğer kayıt yok ise mahallede sadece bir dinî grubun yaşadığı sonucuna varılabilir. Örneğin “Hacı Ahmed-i Müslim ve Hacı Ahmed-i Zımmî” şeklinde kayda geçen mahallede

²⁷ İ. Yılmazçelik, XVII. yüzyıla ait 41 mahalle listelemiştir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 28-29; E. Gümüş, 1655 tarihli şer’iyye sicilinden 57 köyün adını çıkarmıştır. Bkz. Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, 108-110.

²⁸ Mehdi İlhan, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahir Defterlerinden Notlar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27 (1992), 52.

²⁹ Yukarıda belirtildiği üzere şehrin veya mahallenin iktisadî durumunu göre 3 ila 20 arasında gerçek hane bir avârizhâne ünitesi olarak kabul edilebilirdi. Örneğin bir yerde on beş gerçek hane bir avârizhâne sayılmış ise o bölgedeki vergiye göre gerçek hane belirlenir ve gerçek hane ortalama beş ile çarpılıp oradaki tahmini nüfus bulunabilirdi. İcmal defterde Amid’in bir avârizhânesinin kaç gerçek haneden oluştuğunu gösteren kayıt bulunmadığından spekülasyondan başka bir anlam taşımayan nüfusun rakamsal durumuna girişmeyeceğiz.

³⁰ Bugün Dağkapı’da Nebi Camii olarak varlığını sürdürmektedir. Bkz. Filiz Gündüz, “Nebî Camii”, *DİA*, c. 32, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 472-473.

Müslümanlardan 3,5, gayrimüslimlerden 13 avârızhâne alınmış olduğundan mahallenin büyük çoğunluğu (3/4) gayrimüslim yerleşimiydi. Yine karışık nüfuslu “Yiğid Ahmed-i Müslim ve Yiğid Ahmed-i Zimmî” ile “Köprüyapan-ı Müslim ve Köprüyapan-ı Zimmî” şeklinde kayıtlı iki mahalle bulunmaktadır. Müslüman mahalle adlarına baktığımızda isimlerini daha ziyade orada bulunan kamusal dinî binalar olan camii ve mescitlerden almışlardı. Bunun yanında bazı önemli kişiler de mahallere isimlerini vermiş görünüyor. Ayrıca bazı mahalle isimlerinin meslek adlarından kaynaklandığı da vakiydi ki orada bu mesleği icra eden fazla sayıda esnaf olduğu çıkarımı yapılabilir. Kimi mahalleler iki parçadan oluşmuş görünüyor, çünkü aynı isimleri taşıyan şark ve garp ile sağır ve kebîr şeklinde iki defa kaydedilen mahallelere tesadüf edilmektedir. Bu şekilde iki birimden oluşan mahallelerde iki farklı dinî veya mezhebi grubun ikamet ettiği tahmininde bulunmak mümkündür. Bu tür yerleşimler zamanla büyüyerek ayrı mahallelere dönüşmüş olmalıdır. Aşağıdaki tabloda 1618 ve 1652’de Müslüman mahalleleri ve bunların ödediği avârız miktarı listelenmiştir.

Tablo-1: Müslüman Mahalleleri ³¹			
Mahalle Adı		Avârızhâne Miktarı	
		1618	1652
1	Siirdî	5 ³²	3,5
2	Muallak	3	2,5
3	Kavvas	4	3,25
4	Hacı Abdurrahman	2	1
5	Şeyh Said-i Küçük	3	2,5
6	Kılbaş	4	3,5
7	İbn-i Ra(e)şid	3	2,5
8	Câmi-i Nebî	7 ³³	6,5
9	Lala Bey	4 ³⁴	1,25
10	Hacı Ahmed-i (Müslim)	8 ³⁵	3,25
11	Hızır(lar) ³⁶ /Hızır [İlyas]-ı Kebîr	3	1,5
12	Monla Alican	3	2,5
13	(Muhaddis) ³⁷ Sarraf Mehmed	2	1,25

³¹ BOA, MAD. d. 43, s. 123b; BOA, MAD. d. 23556, s. 2-3.

³² Diyarbakir defterdarı Mehmed efendinin arzı ile hane sayısı 1036 senesinde 1 haneye düşürülmüştür.

³³ 13Z1036 tarihinde Diyarbakir defterdarı Mehmed’in işlemi ile Ayşe Hatun’un üzerindeki yarım hane düşülmüş ve mahallenin nihai avârızhânesi 6.5 hane olmuştur.

³⁴ 1036’da bir hane düşüldükten sonra 3 hane kalmıştır.

³⁵ 1036’da bir hane düşmüş ve 7 yedi kalmıştır.

³⁶ Hızırî şeklinde kaydedilen bu mahallede 13Z1036’da bir hane düşülmüş ve iki hane kalmıştır.

³⁷ BOA, MAD. d. 43, s. 123b.

14	Kastal	6	1,25
15	Balıklı	2	1
16	Ayıblar-ı Kebîr ve Sâğîr ³⁸	9,5 ³⁹	-
17	İbn-i İdris ⁴⁰	3	2
18	Şeyh Yasin	1	1
19	Hacı Sa'dî ⁴¹	2	X
20	Şeyh Matar-ı Aruç ⁴² /Garb	4 ⁴³	3
21	Taceddin	2	0,75
22	Câmi'-i Kebîr	7 ⁴⁴	2
23	Katırpınarı	2	1,5
24	Hacı İzzeddin	2 ⁴⁵	0,5
25	Sulûki ⁴⁶	1 ⁴⁷	X
26	Mescid-i Abdullah nâm-ı diğêr Mescid-i Kumru	2	1,5
27	Yiğid Ahmed-i (Müslim) ⁴⁸	3	2,5
28	Hacı Hızır ⁴⁹	1	-
29	Ali Paşa	3	2,5
30	Ablak	1	0,75
31	Hacı Bahaüddin	5 ⁵⁰	2
32	Hüseyin Derviş	3 ⁵¹	X
33	Kubbe-i Cedid	1	X

³⁸ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'da iki köy birlikte yazılmışken BOA, MAD. d. 23556'de ayrı ayrı yazılmıştır.

³⁹ 15Z1036'da 1 hane düşülmüş ve 8 hane kalmıştır.

⁴⁰ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'de" İdris Bin" şeklinde yazılmış

⁴¹ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'de mevcut, BOA, MAD. d. 23556'de kayıtlı değildir.

⁴² BOA, MAD. d. 43, s. 123b.

⁴³ 1036 senesinde bir hane düşülüp 3 hane kalmıştır.

⁴⁴ Receb 1036'da üç hane düşülmüş ve dört hane kalmıştır.

⁴⁵ 13 Z1036'da yarım hane düşülerek 1.5 hane olmuştur.

⁴⁶ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'de mevcut, BOA, MAD. d. 23556'de kayıtlı değildir.

⁴⁷ 1036'da yarım haneye düşmüştür.

⁴⁸ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'de Yiğid Ahmed, BOA, MAD. d. 23556'de Yiğid Ahmed-i Müslim şeklinde kaydedilmiştir.

⁴⁹ 1036'da üzerine muaf kaydı düşülmüştür.

⁵⁰ 13 Z1036'da bir hane düşürülüp 4 hane kalmıştır.

⁵¹ 15Z1036'da bir hane düşürülüp 2 hane kalmıştır.

34	Debbâğhâne	2	1,75
35	Usta Burcu/Bercis ⁵²	3 ⁵³	1
36	Hacı Osman	3 ⁵⁴	0,5
37	Mescid-i Sinan	2 ⁵⁵	-
38	İmadeddin	4 ⁵⁶	1
39	Hoca Ali	1	1
40	İbn-i Sin	2	1
41	Çubi	6 ⁵⁷	X
42	Hacı Büzürg	1	0,75
43	Köprüyapan-ı ⁵⁸ Müslim	3	2,5
Toplam Avârızhâne		43 Mahalle: 130, 5	38 Mahalle: 66,75

17. yüzyıl Amid'i, Müslümanların yanı sıra önemli miktarda gayrimüslim nüfusu da barındıran heterojen bir şehirdi. Nitekim 1612 yılında Amid'e gelen Polonyalı seyyah Simeon, şehirde bin hane Ermeni'nin yaşadığını ve bunların şehrin birçok zanaat kolunda etkin olduklarını kaydetmektedir. Simeon, güneşe tapan Şemsilerin Mardinkapı yakınındaki tapınağını bizzat görmüştür. Simeon, Ermeni ve Şemsilerin yanı sıra Yahudi ve Rumların varlığına da işaret etmektedir.⁵⁹ 1655'te geldiği Amid hakkında detaylı bilgiler veren Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, gayrimüslimlere dair ayrıntıya girmese de Ermeni, Süryani, Nasturi veya Keldanilerin varlığından bahsetmektedir. Şehirdeki Ortodoks Rumların (Bizans) kullandığı bir Roma kilisesi de mevcuttu.⁶⁰ 1665 yılında Amid'i ziyaret eden Fransız seyyah Tavernier, kalabalık olarak gördüğü şehirde yirmi binden fazla Hristiyan'ın yaşadığını nakletmektedir. Ayrıca Hristiyanların üçte ikisinin Ermeni, geri kalanların Nasturi ve çok azının da Yakubi olduğunu kaydeder.⁶¹ 1683'te Amid'e gelen İtalyan seyyah Ambrosio Bembo da şehrin dinî ve etnik yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Bembo'ya göre şehrin Müslümanları Türk, Kürt ve Araplardan; gayrimüslimler ise Ermeni, Rum, Yahudi, Şemsi ve Süryanilerden

⁵² Bazı kaynaklarda Usta Bercis ve Usta Yorgi şeklinde de okunmuştur.

⁵³ 1036'da yarım hane düşmüş 2.5 hane kalmıştır.

⁵⁴ 13 Z1036'da iki hane düşüp bir hane kalmıştır.

⁵⁵ 1036'da yarım hane düşmüş 1.5 hane kalmıştır.

⁵⁶ 13 Z1036'da 1,5 hane düşmüş 2.5 hane kalmıştır.

⁵⁷ Yazı silik olduğundan net görünmüyor, toplam rakama ulaşmak için 6 hane eksik olduğundan bunun altı hane olduğu tahmin edilebilir.

⁵⁸ BOA, MAD. d. 43, s. 123b'de Köprüyapan, BOA, MAD. d. 23556'de Köprüyapan-ı Müslim şeklinde kaydedilmiştir.

⁵⁹ Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619, Haz. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 99-100.

⁶⁰ Martin V. Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, Çev. Tansel Günel, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 65-67. Bruinessen, 1650'lerde Amid'in nüfusunun tahminen yaklaşık 50.000 kişi olabileceğini aktarmaktadır. Bkz. A.g.e., 69.

⁶¹ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 287-288.

oluşuyordu. Bembo, Hristiyanlığın Ortodoks, Gregoryen ve Süryani mezheplerinin Amid'in dinî hayatında faal olduklarını ifade etmektedir.⁶²

Dönemin tanığı olan seyyahların şehirdeki gayrimüslim varlığı ve pek güvenilir olmayan nüfus miktarlarına dair verdiği bu bilgilerden sonra defterlerdeki verilere geri dönelim. Avârız defterlerinde gayrimüslim mahalleleri ayrı bir başlık altında kaydedilmiştir. Buna göre Amid'de gayrimüslimler 1618 tarihli defterde "Mahalle-i Zimmîyan der nefsi Amid", 1652'de ise "Mahalle-i Zimmîyan, Rumîyan, Yahudîyan ve Şemsiyan" başlığıyla kaydedilmiştir. Defterdeki kayıtlara göre gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısı 1618'de 59 iken 1652'de 56'dır.⁶³ Aradan geçen 30 yılda Hamam-ı Küçük, Hızır İlyas-ı Kebîr ve Gıybetlü mahallelerinin kayıttan düştüğü görülmektedir.

Zimmî mahallelerinin büyüklüğünü de yine vergi miktarından tahmin etmek durumundayız. Vergi miktarına göre en kalabalık mahalleler Ortodoks Rumların yaşadığı Rumiyân, Yahudilerin yaşadığı Yahudiyan, Şemsilerin yaşadığı Şemşiyân ve Hoca Maksud mahalleleridir. Bunları Reşid-i Cedid, Sarraf İskender, Haçador, Küçük Kilise, Mehmed Paşa-yı Şark, İnyet Ağa, Hızır İlyas-ı Kebîr ve Sağır, Şeyh Matar-ı Şark, Perâkende-i Mehmed Paşa ve Gülmez-i Kebîr mahalleleri takip etmektedir. En seyrek nüfuslu olanlar ise Hacı Abdurrahman, Katırpınarı, İskender Paşa, Yiğid Ahmed-i Sağır ve Gaybları-ı Sağır mahalleleridir. Mahalle isimlerinden Rumîlerin, Yahudîlerin ve Şemsilerin yaşadıkları mahalleler ve vergi miktarları açıkça görülebilmektedir. Gayrimüslimlerin önemli kısmının muhtemelen zimmî başlığıyla kaydedilen Hristiyan Ermeniler oluşturmuştu. Rumîler, Bizans'tan kalan Rum Ortodokslardır. Yine Yahudîlerin kendi adlarını taşıyan müstakil bir mahallesi olduğu görülmektedir. Başka mahallelerde Yahudîlerin yaşayıp yaşamadığını bu kayıtlardan kestirmek mümkün değildir, ancak Yahudîlerin diğer gruplarla aynı mekânı paylaşmadıkları bilinen bir durumdur. Bunların yanı sıra güneşe tapan ve diğer gruplarla aynı ortamı paylaşmayan Şemsilerin de Amid'de ayrı bir mahallede meskûn olduklarını müşahede edilmektedir. Önceki satırlarda, mahallenin yanına düşülen kayıtlarla Müslüm veya zimmîlerin yaşadığına işaret edildiğini belirtmiştik. Ancak kayıt düşülmeden de bir mahallede hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin yaşadığını görmekteyiz. Örneğin Hacı Abdurrahman, Kastal, Katırpınarı, Sulûki, Usta Burcu, Hoca Bahaüddin, Çubi, Hacı Büzürg, Şeyh Said-i Küçük, Hızır-ı Kebîr ve Şeyh Matar mahalleleri hem Müslüman hem de zimmî mahalle listesinde yer almaktadır. Bu örneklere bakıldığında aslında Amid'de dinî gruplar arasında çok fazla mekânsal ayrımın olmadığı söylenebilir. Yani Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı mahalleri ve ortak mekânları paylaşmaktaydılar. Tabi bu birlikte yaşama mahallenin aslında kendi arasında ikiye ayrılması anlamında da geliyordu. Aynı mahallenin şark, garp, sağır, kebîr, cedid ve atik şeklinde bölünmesi bu ayrımın göstergesidir. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler, isimlerini dinî ve mezhebi grubun bizzat kendisinden, kiliselerden, burada yaşamış önemli kişilerden ve çevredeki önemli yapılardan almış görünüyor. İlginç olan ise gayrimüslim mahallerinin önemli bir kısmının isminin Türkçe olması, şeyh ve imam gibi Müslüman din adamlarının adını taşımasıdır. Bu durumun 16. yüzyılın ikinci yarısında Amid'de yapılan yoğun Hristiyan göçlerin neticesi olmalıdır. Mahalleler, Müslüman isimlerle anılsa da mukimleri gayrimüslim olmuştur. Toplam vergi miktarlarına bakıldığında

⁶² Anthony Welch, "Ambrosio Bembo's Travels Through the Ottoman Empire", *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim (The Ottomans and Europe: Travel, Encounter and Interaction)*, Ed. Seyfi Kenan, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 279.

⁶³ Defterde 57. sırada "Mahalle-i ..." şeklinde boş bir mahalle kaydı bulunmaktadır.

nüfusun büyük kısmının Amid şehir merkezindeki mahallelerde yaşadığı görülmektedir. Amid mahallelerinde yaşayanlar içerisinde gayrimüslim nüfusun Müslümanlara göre bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Eğer Amid mahallelerinde avârız vergisi eşit miktar üzerinden alınmış ise Müslümanlar %16, gayrimüslimler %84 gibi bir orana tekabül etmektedir. Tablo 2 ve 3'te mahalle isimleri ile ödedikleri avârızhâne miktarı görülmektedir.

Tablo-2: Müslüman ve Gayrimüslim Mahalleleri ve Avârızhâne Miktarları		
Birim	1618	1652
Müslüman Mahalle	43	38
Gayrimüslim Mahalle	59	56
Müslüman Mahalle (Avârız Miktarı)	130,5	66,75
Gayrimüslim Mahalle (Avârız Miktarı)	678	400,125

Tablo-3: Zimmî, Rumî, Yahudî ve Şemsî Mahalleleri ⁶⁴			
Mahalleler		Avârızhâne Sayıları	
		1618	1652
1	Yiğid Ahmed-i [Zimmî] Sağır	3	1,5
2	Mehmed Paşa-yı Şark	19	12,75
3	Perâkende-i Mehmed Paşa	15	11,75
4	Hoca Maksud	28	20
5	Haçador	23	16,5
6	Babü't-tin	11	8
7	Çır[n]ik	13 ⁶⁵	6
8	Mar Habib	16	9,25
9	Şeyh Matar-ı Ğarb ⁶⁶	7	4

⁶⁴ BOA, MAD. d. 43, s. 124a-b; BOA, MAD. d. 23556, s. 3-5.

⁶⁵ 1036'da bir hane düşürülmüştür.

⁶⁶ Matar Şeyh-i Ğarb şeklinde yazılmıştır. Bkz. BOA, MAD. d. 43, s. 124a.

10	Küçük Kilise	20 ⁶⁷	16,25
11	Debbâğ/Rubai	3,5	2
12	Mar Pityun	9,5	5
13	Monla Bahaüddin	4 ⁶⁸	2
14	Petekçiyan	4 ⁶⁹	2
15	Şemsiyân	29 ⁷⁰	17,5
16	İskender Paşa	3 ⁷¹	1
17	Hasır-1 Kebîr	8,5	5,5
18	Şeyh Matar-1 Şark	18,5	14,5
19	Hacı Osman	7	3
20	Monla H[C]enân	2,5	2
21	İnayet Ağa	18 ⁷²	6
22	Hacı Büzürg	9,5	3,75
23	Mehmed Paşa-yı Garb	8,5	6
24	Kırkılı	6,5	3,5
25	Gülmez-i Sağîr	15,5	10
26	Gülmez-i Kebîr	18 ⁷³	11,5
27	Hacı Bahaüddin	17	9,25
28	Çöpi	5,5	3,75
29	Hacı Süleyman	6,5	4,5
30	Usta Burcu/Bercis	15,5	7,5
31	İskender-i Sarrâf nâm Hoca İskender	24 ⁷⁴	14,25

⁶⁷ 1036'da bir hane düşmüş 19 hane kalmıştır.

⁶⁸ 1036'da bir hane çıkarılmış ve 3 hane kalmıştır.

⁶⁹ 1036'da bir hane çıkarılmış ve 3 hane kalmıştır.

⁷⁰ 15Z1036'da bir hane çıkarılmış ve 28 hane kalmıştır.

⁷¹ 1036'da bir hane çıkarılmış ve 2 hane kalmıştır.

⁷² 1036'da üç hane çıkarılmış ve 15 hane kalmıştır.

⁷³ 10 Safer 1037'de bir hane çıkarılmış ve 16 hane kalmıştır.

32	Hacı Büzürg-1 Sâğır	5,5	3
33	Sülukî/Seküli	3,5	1,75
34	Çaruği	12 ⁷⁵	8
35	Hacı Abdurrahman	2,5	1
36	Reşid-i Atik	5,5	4
37	Kastal	3,5	2
38	Hüsrev Paşa	3,5	2,25
39	Reşid-i Cedîd	26,5	17
40	Rumiyan	31 ⁷⁶	20,75
41	Karagöz Subaşı	15,5	10,75
42	Hoca Ahmed-i Zimmî	18,5	13
43	Sinan Kethüdâ	18 ⁷⁷	10
44	Gar[i]b-i Kastal	7,5	4
45	Köprüyapan	3,5	1,75
46	Meryem-i Sağır	14,5	7,5
47	Hacı İzzeddin	7 ⁷⁸	4
48	Meryem-i Kebîr	17,5	9,5
49	Şeyh Said-i Küçük	5 ⁷⁹	2,5
50	Hasır-1 Sağır	8 ⁸⁰	9,75
51	Yahudiyân	33 ⁸¹	11,5
52	Hamam-1 Küçük	8,5	X
53	Hızır İlyas-1 Kebîr	16,5	X

⁷⁴ Sonradan 2 hane çıkarılmış 22 hane kalmıştır.

⁷⁵ 1036'da 4 hane çıkarılmış ve 8 hane kalmıştır.

⁷⁶ 1036'da üç hane çıkarılmış ve 28 hane kalmıştır.

⁷⁷ 1036'da bir hane çıkarılmış ve 17 hane kalmıştır.

⁷⁸ 15 Ra1037'de çeyrek hane düşmüş, 6,75 kalmıştır.

⁷⁹ 5Z1036'da bir hane düşmüş ve 4 hane kalmış.

⁸⁰ 1036'da iki hane düşmüş 6 hane kalmıştır.

⁸¹ 16Z1036'da iki hane düşmüş, 31 hane kalmıştır.

54	Hızır İlyas-1 Sâğîr	15,5	9,75
55	Gıybetlü	2,5	X
56	Kubbe-i Siyah	10,5	8
57	Katırpınarı	3,5	2
58	Çavuş-1 Şeref	3,5	2,375
59	Benli Ali [Çavuş]	3,5	2,25
60	Gayblar-1 Sağîr	X	1,25
Toplam Avârızhâne		59 Mahalle: 678	56 Mahalle: 400,125

b. Köyler

Avârız defterlerine göre 17. yüzyılın ilk yarısında Amid'de merkez mahalleleri dışındaki yerleşim birimleri Şark ve Garp olmak üzere iki nahiyeye ayrılmıştır. Bu idarî dağılım şehrin içinden geçen Dicle Nehri'ne göre yapılmıştır. Zira nehrin doğusundaki köyler Şark nahiyesi, batısındaki köyler ise Garp nahiyesi altında teşkilatlandırılmıştır.⁸² Amid'in doğusunda yer alan Şark nahiyesi 1618'de 106, 1652'de 104 köyden oluşmaktaydı. Amid'in batı tarafını ihtiva eden Garp nahiyesi ise 1618'de 64, 1652'de 63 köye sahiptir. Buna göre iki nahiyede toplamda 1618'de 170, 1652'de 167 köy bulunmaktadır. 30 yıllık süre içinde toplam üç köyün kayıt dışında kaldığı görülmektedir. Bir önceki yüzyıla kıyaslamak için tahrir verilerine bakmak faydalı olacaktır. 1567 tahririne göre Garp nahiyesinde 166, Şark nahiyesinde ise 151 köy vardı. Dolayısıyla 1567'de 312 köy sayısı neredeyse yarı yarıya düşerek 167 olmuştur.⁸³ Tabii bu arada 1567'de köy olarak tasnif edilen bazı yerleşimler zamanla mahalleye dönüşmesi veya köylerden şehir merkezine göç edilmesi muhtemel nedenler olarak görünmektedir. Bununla birlikte 17. yüzyılda birçok köyün boşaldığı ve daha güvenli şehir merkezlerine göçlerin yaşandığı tarihi bir hakikattir. Amid'de yaşanan bu durum Orta Anadolu, Orta Karadeniz ve Batı Anadolu gibi Osmanlı'nın diğer coğrafyalarıyla paralel bir seyri işaret etmektedir. Köylerin aşırı vergiler, Celalî İsyancıları ve sair sebeplerle boşaldığına dair kaynaklarda açık örnekler bulunmaktadır.⁸⁴

17. yüzyılın ilk yarısında Şark nahiyesi, hem köy sayısı hem de vergi miktarından anlaşıldığı kadarıyla, nüfus bakımından Garp nahiyesinden iki kat büyüktür. Dolayısıyla köylerin daha ziyade şehrin doğusundaki alanda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Şark nahiyesinin köyelerine baktığımızda aşağı yukarı aynı büyüklükte olduklarına dair izlenim vermektedir. Zira ödedikleri vergi miktarına göre nüfus yoğunluğu fazla olan köyler Satıkendi, Çaylak, Beyli, Kürdenli, Arzuoğlu, Karacaviran, Şemame ve Seyyid idi. Bunların dışında kalan köyler ise seyrek nüfusu gösterecek şekilde, genel itibarıyla, 0.75 ila 2.5 avârızhâne arasında değişmektedir. Bu da toplam gerçek hane sayıları

⁸² İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", 125.

⁸³ İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", 126.

⁸⁴ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. yüzyıl)", *Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. M. Öz-F. Yeşil, (İstanbul: Timaş, 2015), 557-591.

bakımından çok büyük fark olmadığına işaret etmektedir. Garp nahiyesinde bu oran daha da düşmektedir. Çünkü burada köyler genellikle 0.25 ila 1.5 avârızhâne arasındadır. Bunun istisnası olarak üç ve üzeri avârızhâne ödeyen köyler ise Araki, Cihanbeyli, Ferman, Kesrih ve Çaruği idi. Köylerin Müslim veya gayrimüslim yerleşimi olduğunu saptamak mümkün olmaktadır, çünkü bazı köylerin isimlerinin yanına dinî yapıyı gösteren Müslim veya zimmî ifadesi yazılmıştır. Örneğin Şark nahiyesinde Kıtırbil köyü “Kıtırbil-i Müslim ve Kıtırbil-i Zimmî” şeklinde iki birim olarak kaydedildiğinden köyde iki dinden de insanların yaşadığı sonucu çıkmaktadır. Vergi oranına bakıldığında köyde zimmî nüfus daha fazladır. Yine bu nahiyede Musa köyü, Müslim ve zimmî şeklinde yazılmıştır. Yanına düşülen ifadeden anlaşıldığı üzere Kadıkendi köyü sadece zimmîlerin yaşadığı bir yerleşimdi. Diğerlerine herhangi bir ifade yazılmadığından buradaki köylerde Müslümanların yaşadığı yorumu yapılabilir. Garp nahiyesinde ise “İği-i Müslim ve İği-i zımmi” ifadesiyle sadece İği köyünde her iki dinden kimselerin yaşadığına işaret edilmiştir. Diğer köylerde zımmi kaydı olmadığına göre buralarda Müslümanlar yaşıyor olmalıydı. Bu durumda genel itibariyle gayrimüslim nüfusun Amid kent merkezinde, Müslümanların ise daha ziyade köylerde yaşadığı sonucu çıkmaktadır. Müslümanların önemli bir kısmını göçebe ve hayvancılıkla uğraşan kimseler olduğu göz önüne alındığında bu sonucun doğal olduğu söylenebilir. Nitekim köy isimlerinin neredeyse tamamı Türkçe veya Kürtçe’dir. Bazı köylerin aşiret isimleri taşıdığı görülmektedir. Karakeçili, Kikan, Dellükân ve Hiyan bunun örneği olan yerleşimlerdir. Köylerden alınan avarıza bakıldığında Amid nüfusunun önemli bir kısmı şehir merkezinde yaşamaktaydı, taşra olarak ifade edilecek iki nahiyede her ne kadar köy sayısı fazla ise de nüfus yoğunluğu oldukça düşük görünmektedir. Ayrıca 1564 köy sayıları ile karşılaştırıldığında 17. yüzyılın ilk yarısında Amid’in köylerinin yarısının boşaldığı veya kayıt dışı kaldığı anlaşılmaktadır. Tablo 4 ve 5’te Şark ve Garp nahiyelerinin 1618 ve 1652’de köyleri ve ödedikleri avârız miktarları yer almaktadır.

Tablo-4: Şark Nahiyesi

Köy Adı	Avârızhâne Miktarı	
	1618	1652
1 Keberli-i Ulya	2	1
2 Keberli-i Süflâ	2	1
3 Akmeşhed [Timar] ⁸⁵	1	-
4 Seyyid Hasan	3	1
5 Güzeldere	2 ⁸⁶	0,75
6 Kadıkendi	2	1,5

⁸⁵ 1618’de Akmeşe, 1652’de Akmeşhed Timar şeklinde yazılmıştır.

⁸⁶ 1037/1628’de bir hane çıkarılmış ve bir hane kalmıştır.

7	Beřirik	1	0,75
8	şemame	4	1
9	Söđüd	1	1
10	Tillik	2	1
11	Arslanođlu-i Süflâ	1	0,75
12	Arslanođlu-i Ulyâ	1	-
13	řarabî	2	2
14	Sımakî	2	1,5
15	Kasımî	2 ⁸⁷	1
16	Arabtaylı	2	2
17	Kürdtaylı	1	1
18	řehranik	1	1
19	Karacaviran	4	1
20	Üçdepe	2	1,5
21	Kahoran/Karhorlu	1	1
22	Çambeldar	1	1
23	Anřa	3	1
24	Çarikanan-1 Ulya	1	1
25	Çarikanan-1 Süflâ	1	1
26	Arapdarılı	1	0,75
27	Alıdarlı	1	0,75
28	Kefincar-1 Ulyâ ve Süflâ	2	2
29	Alisarraf/Alisami	2	1,5
30	Biboni	0.5	-

⁸⁷ 16 Z 1036'de bir hane düşmüş, bir hane kalmıştır.

31	Çanakçı	3	2
32	Kamışlı	1	-
33	Karahalife	1	-
34	Karahamza	1	0,75
35	Derviş Hasan	1	0,75
36	Beyli/Baltalı	0,5	-
37	Akviran-ı Ulyâ	2,5	2
38	Akviran-ı Süflâ	2,5	2
39	Cemerte	2	1
40	Kengerli-i Ulyâ	1	1
41	Kengerli-i Süflâ	0,5	1
42	Hacı Ali	3 ⁸⁸	X
43	Baharta	1	1
44	Kıtırbil-i zimmî	2	2
45	Kıtırbil-i Müslim	1	0,75
46	İshaklı	2	1,5
47	Horos[z]lu	0,5	-
48	Mersini	1	X
49	Kızılmehmed	2	1,5
50	Oran Kışlağı	0,5	X
51	Kürdenli	4	2,5
52	Arz[u]oğlu	4	1
53	Musa-i Zimmî	2 ⁸⁹	-
54	Musa-i Müslim	0,5	-

⁸⁸ Daha sonra bir hane eksilmiş ve iki hane kalmıştır.

⁸⁹ 12Ca1036'da bir buçuk hane düşmüş ve yarım hane kalmıştır.

55	Monlaçayır	1	-
56	Bağçecik	1	0,75
57	Köpekli	1	0,75
58	Kabasakal	0,5	X
59	Zeynigân	1	X
60	Hacı Osman	1	-
61	Haydarlı	2	0,75
62	Bakos	1	1
63	Örenlü-i Ulya	1	1
64	Mehmedli	1	-
65	Abaracı	2	1
66	Pir Hüseyin	1 ⁹⁰	-
67	Habgerme-i Ulyâ	3	2,25
68	Habgerme-i Süflâ	0,5	0,25
69	Hamzaluyörük	1	0,75
70	Deve[li]kürd	2 ⁹¹	1
71	Tilalo	2	1
72	Hasin	0,5	-
73	Taraklu	1	0,75
74	Pir Hüseyin Depesi	2	1
75	Çırnık	1	1
76	Zoğzınc-1 Ulyâ	2	1,5
77	Zoğzınc-1 Süflâ	1	0,75
78	Karakoç	1	-

⁹⁰ 28M 1036'da yarım hane düşmüş ve yarım hane kalmıştır.

⁹¹ 13Z1036'da yarım hane düşülmüş, bir buçuk hane kalmıştır.

79	Begliceviran	1	0,75
80	Ak Hüseyin	1	1
81	Patrik	1	0,75
82	Tavuklu	1	X
83	Kudaklı	1	X
84	Satıkendi	10 ⁹²	7,5
85	Karabaş	1	-
86	İzzeddin	1	-
87	Karaahmedli	1	0,25
88	Kürd Ömer	2	1,25
89	Kadıkendi-i zimmî	3	2
90	Dellükan	2,5	2
91	İsraillü	1,5	1,25
92	Ka'bi	7	7,5
93	Kozan	1	0,75
94	Çarıklı	2	1,5
95	Örenlü	2	1
96	Koçoğlu/Postoğlu	1	0,75
97	Şabanlı	1	-
98	Yurdluk	1	1
99	Çakallu	1	1
100	Bekçi/Telci Ömer	2	0,75
101	Fahrüddin	0,5	-
102	Metranlı	3	2,5
103	Akmeşhed/Akmeşe	0,5	-

⁹² 16Z1036'da iki hane azalmış, sekiz hane kalmıştır.

104	Monla Hamiř	0,5	-
105	Seydi	2 ⁹³	1
106	Yenice	1	1
107	Çaylak	X	6
108	Hacı İsa	X	-
109	Tillilik	X	1,5
110	Kozaklı?	X	1
111	Karakeçilü	X	5 (Hariç ez defter)
Toplam Avârizhâne		106 Köy: 168	104 Köy: 111,5

Tablo-5: Garp Nahiyesi			
Köy Adı		Avârizhâne Miktarı	
		1618	1652
1	Hali[ni]	1	X
2	Hiyan	1	1
3	Mollazeki	1	1
4	Hrerşun?	1	1
5	Belam	1	0,25
6	Akımı	1	1
7	Iđi-i Müslim	1	0,75
8	Iđi-i Zımmî	1	1
9	Sındık	1	1
10	Beyliccek/Balıca	1	0,75
11	Kankırt	2 ⁹⁴	1

⁹³ 16Z1036'da bir hane azalmış, bir hane kalmıştır.

⁹⁴ 15Z1036'da bir hane dışülmüş ve bir hane kalmıştır.

Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakir)

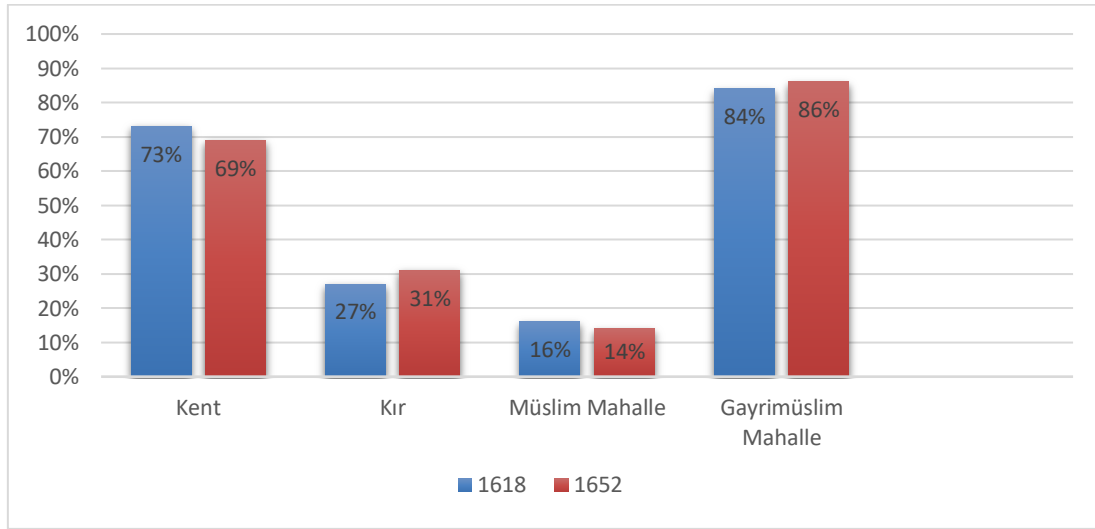
12	Kıranviran	0,5	-
13	Pir Ali	1	0,75
14	Sıhradepe	1	0,75
15	Kikan	1	0,75
16	Hüseyini	1	1
17	Çullu[k]	0,5	-
18	Yuvacık	2	2
19	Beyanoğlu?	2	
20	Kılluyakub	2	1,5
21	Farı	1	1
22	Depekovan	1	-
23	Hamuk	1	0,75
24	Şeyhkendi	2	1
25	Hücceteyn	2	1,5
26	Mehneviran	1	0,75
27	Başıl	1	1
28	Umrani	1	-
29	Taşdirek	0,5	-
30	Kürdişeyh	1	1
31	Ala Çimen	1	1
32	Horikderesi	0,5	-
33	Abdalgözlü	0,5	-
34	Şükrullah	1	-
35	Harabşi	0,5	-
36	Kayacık	1	1
37	Herm	2	1,5

38	Pařami	1	1
39	İmam Akil	1	0,25
40	Saçlı	0,5	-
41	Iraki	0,5	-
42	Kara[ca]viran	2	1
43	Köseli	2	2
44	Ziyaret	0,5	-
45	Dikini	0,5	-
46	Kesrih	3	2
47	Kovancı	2	1,5
48	Ahi-i Ulya	2	1
49	Ahi-i Süflâ	2	1,5
50	Bacvan	0,5	-
51	Ağalya	1	1
52	Kirte	2	1,5
53	Beyaz	2	1
54	Avzenlik?	0,5	-
55	Yenice-i Garb	1	1
56	Tilşeref	1	-
57	Çakırviran	1	0,75
58	Ferman	4	-
59	Ahur-i Kebîr	1	0,75
60	Balluca	0,5	-
61	Çaruđî	3,5	3,5
62	Çilavdar	1	1
63	Cihanbeyli	4	-

64	Kızılca	1	1
65	Salıncı ⁹⁵	X	1,5
Toplam Avârızhâne		64 Köy: 77	63 Köy: 48,75

Nüfusun mahalle ve köylere dağılıma baktığımızda, nüfus potansiyelinin önemli ölçüde sur içinde yer alan mahallelerde olduğunu görmek mümkündür. Zira 1618 verilerine göre vergi verenlerin %73'ü kentliydi, %27'si ise aşiretlerin de dâhil olduğu köylerde yaşayan kırsal nüfusu oluşturmaktaydı. 1652'de ise, toplam nüfus içerisindeki kent nüfusu biraz azalarak %69, kırsal nüfus oranı bir miktar artarak %31 olmuştur.

Grafik-1: Kent-Kır ve Nüfusun Dinî Dağılımı

Mahalleler dinî dağılım açısından değerlendirildiğinde, 17. yüzyılın ilk yarısında şehir merkezinin demografik ve iktisadî yönden gayrimüslim nüfus tarafından domine edildiğini söylemek mümkün olacaktır. Zira vergi verenlerin oranlarına baktığımızda Amid mahallelerinin 1618'de %86'sı gayrimüslim, geri kalan %14'ünü Müslümanlar, 1652'de ise oranda küçük bir değişimle %84'ü gayrimüslim, %16'sını Müslümanlar oluşturmaktaydı. Grafik 1'de hem kent-kır hem de mahallelerin dinî dağılımı yer almaktadır.

III. Aşiretler

Diyarbakir eyaleti coğrafi ve iklim yapısı itibariyle birçok göçebe ve yarı göçebe aşirete ev sahipliği yapmıştır. Nitekim incelenen defterlere göre Amid'de 1618'de sekiz, 1652'de dokuz aşiret kayda geçmiştir. Bunlar Kikî, Reşî, Mihranî, Döğernî, Alusî, Karacıyan, Millü, Kirmanî⁹⁶ ve İzolî idi. 1618'de İzolî aşireti kayıtlı değildir. Aşiretlerin ödedikleri avârızhâne vergisi göz önüne alındığında nüfus olarak en kalabalığı Kikî, daha sonra Döğernî ve Reşî gelmektedir. Diğerlerinin ise hane sayısı olarak oldukça az

⁹⁵ Bu köy, 8 N 1062/13 Ağustos 1652'de ferman ile İnyet Ağa Mahallesi'ne eklenmiştir. *BOA, MAD. d. 23556*, s. 12.

⁹⁶ Defterdeki yazılışa bakılırsa Guyanî şeklinde de okunabilmektedir.

oldukları anlaşılmaktadır. Tablo 6’da yıllara göre aşiret isimleri ve ödedikleri vergi miktarları görülmektedir.

Tablo-6: Amid Aşiretleri ve Vergi Miktarları			
Aşiret (Cemaat) Adı		Avârizhâne Miktarı	
		1618 ⁹⁷	1652
1	Kikî	18	18
2	Reşî	9	9
3	Mihranî	5	5
4	Döğernî	10	10
5	Alucî	2	2
6	Karacıyan	3	3
7	Mill[ü]jî	1	2,25
8	Kirmanî/Guyani	2	2
9	İzolî	X	3
Toplam		8 Aşiret: 50	9 Aşiret: 54,25⁹⁸

IV. 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid’de Avâriz Vergisi

Osmanlı merkezi devlet hazinesinin 17. yüzyıldaki en önemli gelir kalemi cizye ile birlikte avâriz olmuştur. Girişte belirtildiği üzere avâriz ilk dönemlerde olağanüstü şartlarda mal, para veya hizmet ile alınan bir vergi iken sonradan daha ziyade nakdi bir vergiye dönüşmüştür. Avârizin Diyarbekir’de 16. yüzyıldan itibaren alındığını arşiv kayıtları göstermektedir.⁹⁹ Ancak 17. yüzyılda hem nakit olarak hem de daha fazla

⁹⁷ BOA, MAD. d. 43, s.124b-125a.

⁹⁸ 1733 tarihli bir avâriz tevzi defterinde bu listedeki Amid aşiretlerine Karapınar da eklenmiştir. Buna göre Kiki 18, Döğerni 10, Karacıyan 3, Milli 2,25, Kirmani 2, Reşi 9, Aluçi 2, İzoli 3, Karapınar 0.5 ve Behramki 5 olmak üzere toplam 54,75 avârizhâne kaydedilmiştir. Buradaki fazla sonradan eklenen Karapınar aşiretine ait 0,5 oranıdır. Bkz. *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi*, 2. Cilt, s. 425.

⁹⁹ 29 Ekim 1570 tarihli mühimme kaydında, merkeze gönderilmesi emredilen avâriz vergisinin henüz İstanbul’a ulaşmadığı belirtilmiştir. Bunun sebebinin ne olduğu Diyarbakir beylerbeyi ve kadısına sorulmuş ve verginin önemli olduğu geciktirilmeden en fazla iki ay içinde gönderilmesi istenmiştir. BOA, *Mühimme Defteri*, No: 14, s. 563/795. Bu sırada avâriz vergisinin bir türlü gönderilmediğini ve bazı sancaklardan avâriz yerine asker ve kavvas hizmeti talep edildiğini birkaç defa gönderilen fermanlarda görülebilmektedir. Bkz. Hüküm 945, 1201, 1169, 1435. Keza 20 Nisan 1578 tarihinde Diyarbakir beylerbeyi ve kadısına gönderilen fermanında, Diyarbakir’in 1577 ve 1578 yıllarına ait avâriz vergisinin toplam 116.933 filori olduğu belirtilmiş ve bu miktarın geciktirilmeden İstanbul’a gönderilmesi emredilmiştir. BOA, *Mühimme Defteri*, No: 34, s. 138/290 ve 245/522. Burada avâriz miktarına dair

miktarda alındığı yine merkeze yansıyan şikâyetlerden anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Cizye ve avârizin merkez hazinesinin en önemli gelir kalemi haline gelmesinden sonra özellikle 1640'larda Orta Anadolu ile Doğu Anadolu'da devlet merkezinden gönderilen defterdar ve muharrirler bu vergileri eksiksizce kayıt altına aldılar. Yukarıda bahsedildiği üzere şimdiye değin Diyarbakir'e ait tahririn mufassal veya icmal kaydına rastlanmamıştı. Ancak bu çalışmaya konu edilen kaynaklar, Diyarbakir'de avâriz tahririni ve defterlerini belgelemektedir.

Şimdi defterlere göre Amid'de vergi miktarları ile dağılımını inceleyelim. Amid'den 1618'de devlet merkezine giden vergi miktarı, Müslim mahallelerinden 130.5, gayrimüslim mahallelerinden 678, aşiretlerden 50, Şark nahiyesinden 167 ve Garp nahiyesinden 77 olmak üzere toplam 1.080¹⁰¹ avârizhâneydi. Oldukça yüksek bir rakama tekâbül eden bu miktarın esas yükünü Amid'in gayrimüslim mahalleleri çekmekteydi. Nitekim 1618 tarihli defterin sonundaki iki sayfada gayrimüslim mahallelerinin avâriz verilerinde kimi değişiklikler kaydedilmiştir. Buradaki yer alan "Defteri eyâlet-i Diyarbakir be-cihet-i hânehâ-i avâriz-ı mahalle-i zimmîyân der nefsi-i şehir ber-mûceb-i defter-i cedîd" başlıklı listede gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler listelenmiş ve 1618'deki avâriz miktarının altına düşülen kayıtlarla 1627'de uygulanan indirim rakamları yazılmıştır. Peki, bu indirimin sebebi neydi? Bu sorunun cevabını yine defterin sonunda yer alan bir ferman suretinden öğrenmekteyiz. 1618'de yapılan avâriz tahririnde gayrimüslim mahallelerine yazılan avârizhâne miktarı burada yaşayan halk tarafından oldukça fazla bulunmuştu. Bu durumu merkeze yazdıkları bir dilekçeyle iletmişlerdi. Bunun üzerine yapılan incelemede "kaza-i mezbûrenin nefsinde (Amid) sâkin olan keferre ve zimmîyânın kudret u tahammülleri olmadığından altmış yedi haneleri fûrû-nihâde¹⁰² olmak ferman olunmağın" ifadeleriyle avârizhâne miktarları düşürülmüştü. Bunun üzerine Diyarbakir defterdarına gönderilen emirde avâriz ödeme gücü olmayanların belirlenerek merkeze bildirilmesi istenmiştir. Defterdar tarafından gerekli inceleme yapıldıktan sonra her bir mahalleden düşecek avârizhâne miktarı yan sayfaya kaydedilmiştir. Yapılan ilk hesaplamada önce 67 avârizhâne düşülmüştür, daha sonra yapılan birkaç işlemle birlikte 120 avârizhâne eksilerek 1627'de Amid gayrimüslim mahallelerinden alınacak vergi 550 avârizhâneye indirilmiştir.¹⁰³ Gayrimüslimler içinde ayrıca 33 avârizhâne kaydedilen Yahudilerden (Cema'ât-ı Yahudiyân) 28 Ağustos 1627'de 12 avârizhâne kayıtlardan çıkarılmıştır. Benzer şekilde Ağustos 1627'de Müslüman mahallelerinde de ferman ile 15 avârizhâne indirim yapılmıştır. Keza altı köyden de altı buçuk avârizhâne çıkarılmıştır.¹⁰⁴ Ocak 1650'de Hoca Ahmed-i Sağır Mahallesi'nin ahalisi Amid kadısına giderek ziyadesiyle fakir olduklarından ödemek zorunda oldukları 14 avârizhânenin kendilerine fazla geldiğini ve ödemeye güç yettiremediklerini belirtmişlerdi. Kadı Mehmed Efendi bu durumu İstanbul'a gönderdiği arzda, mahalle halkının padişahattan on dört hanenin iki hanesinin affedilmesini talep ettiklerini yazmıştı. Bunun üzerine Haziran 1651'de defterhanede

ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre 984/1577 senesinde eyaletteki 77.971 avâriz hanesinden 55 akçe hesabıyla, 985/1578 senesinde ise 77.971 avâriz hanesinden 40 akçe hesabıyla olmak üzere iki yıllık toplam 16.933 sikke flori avâriz tahsil edilmiştir.

¹⁰⁰ Diyarbakir gayrimüslimlerinin şikâyetiyle avârizhâne sayısının/vergi miktarının azaldığı 1618 tarihli defterdeki ferman suretinden görülebilmektedir.

¹⁰¹ Burada verilen rakamlar toplandığında aslında 1.102,5 sayısı çıkmaktadır. Ancak defterde toplam hesaplama 1.080 yazıldığı için biz de bu rakamı kabul ettik. Arada kalan 22,5 avârizhânenin dipnotlarda kaydı olan fûrû-nihâde/düşülmüş haneler olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰² Çıkarılan ve aşağı düşülen miktar.

¹⁰³ BOA, MAD. d. 43, s. 130-131.

¹⁰⁴ BOA, MAD. d. 43, s. 128-129.

kayıtlar kontrol edildikten sonra padişah, arzın üzerine yazdığı hatt-ı hümayûnda iki hanenin iptal edilmesi emrini vermişti.¹⁰⁵ Bu şekilde muhtelif indirimlere gidilmesinin nedeni ilk tahrirde vergi yükünün fazla yazılmış olmasıdır. Ayrıca 17. yüzyıl başında Diyarbakır ve çevresini etkileyen Celalî isyanları ve sair eşkıyalık olaylarının üretim ve ticaret faaliyetlerini sekteye uğratmasından dolayı halkın malî gücünün düştüğü de anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

1652'ye gelindiğinde avârizhâne rakamlarının daha da düştüğü görülmektedir. Zira vergi miktarı kademeli olarak %40'a yakın bir düşüş ile 681,375 avârizhâneye gerilemiştir. Bu yükün en büyük kısmını hâlâ Amid'in gayrimüslim mahalleri çekmekteydi. Nitekim 56 mahallede oturan gayrimüslimler, 550 yerine 400 avârizhâne ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. Müslüman mahalle ahalisi ise 66,75 avârizhâne ödemiştir. Eğer sadece Müslüman ile gayrimüslim mahalleleri karşılaştırsak vergi yükünün %86'sını Hristiyan, Yahudi ve Şemsilerden oluşan gayrimüslim nüfus yüklenmişti.¹⁰⁷ Geriye kalan %14 ise Müslüman mahalle ahalisine ödenmiştir. Bu oranın bize şehrin demografik dağılımını da gösterdiğini önceki satırlarda belirtmiştik. Köylere bakıldığında ise Şark nahiyesinin köyleri 111 avârizhâne, Garp nahiyesi köyleri ise 48,75 avârizhâne ödemiştir. Ayrıca 1618'de sekiz aşiretten 50 avârizhâne, 1652'de İzol'un eklenmesiyle dokuz olan aşiretlerden alınan ise 54,25 avârizhâne idi. Bu rakamları şehrin geneline oranladığımızda ise vergi ödeyenlerin %59'u gayrimüslim mahallelerinde, %10'u Müslüman mahallelerinde, %16 Şark nahiyesinde, %7'si Garp nahiyesinde yaşamaktaydı. Aşiretlerin ödediği vergi ise %8'di. Aşiretler içinde en fazla vergiyi 18 avârizhâne ödeyen Kikî'ydı. Daha sonra 10 avârizhâne ile Döğernî ve 9 avârizhâne ile Reşî aşireti, gelirleri ve nüfuslarıyla ön plana çıkmaktaydı. Diğer aşiretler ise çok daha düşük oranda kalmışlardı.

Mahalle bazlı değerlendirildiğinde 1618'de en fazla vergiyi gayrimüslim mahallelerinde 33 ile Yahudiyân, 31 ile Rûmiyân, 29 ile Şemsiyân, 28 ile Hoca Maksud, 26,5 ile Reşid-i Cedid, 24 ile Sarraf İskender ve 23 avârizhâne ile Haçador mahalleleri vermekteydi. Müslüman mahallerinde ise 7 ile Cami-i Nebi, 9,5 ile Ayblar-ı Sağır ve Kebîr, 6 ile Çöpi ve 5 avârizhâne ile Hacı Bahaüddin ödemekteydi. 1652'de mahallelerin ödediği rakam 1618'e göre düşmüş olsa da en fazla ödemeyi yapanlar yine aynı mahallelerdir (Bkz. Tablo 2, 3, 4).

Köylerdeki duruma baktığımızda ise yerleşimler arasında vergi yoğunluğu noktasında büyük farklar olmadığı dikkati çekmektedir. Genel itibariyle köyler 0,5 ile 2 avârizhâne arasındaydı. 1618'de Şark nahiyesinde dikkat çeken köy 10 avârizhâne ile Satıkendi ve 7 avârizhâne ile Beyli'dir. Bunların dışında dörder avârizhâne ile Şemame, Karacaviran, Kürdenli ve Arzuoğlu nüfus ve vergi olarak ön plana çıkan yerleşimlerdir. Diğer köyler ise genellikle iki veya bir avârizhâne ödemişti. 1652'de ise 1618'de ödenenin yarısı kadar avârizhâne kayda geçmiştir. Yine benzer köyler nüfus ve vergi noktasında ehemmiyetlerini muhafaza etmişlerdi. Küçük köyler ise 0,25 ila 1 avârizhâne arasında oldukça düşük bir vergi oranıyla kayıtlara geçmiştir. 1618'de Garp nahiyesinde 6 avârizhâne ile Araki, 4 ile Ferman ve Cihanbeyli ve 3 avârizhâne ile Kesrih ve Çaruği köyleri öne çıkan yerlerdi. Diğer köyler ise genellikle 1 hâne yazılmıştır. 1652'de ise

¹⁰⁵ BOA, AE. SMMD. IV. 25 /2829.

¹⁰⁶ Celalî ve sair eşkıyalığın bölgeye etkisi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyânları"*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 127-129, 360-361, 431-435; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi*, s. 630-631.

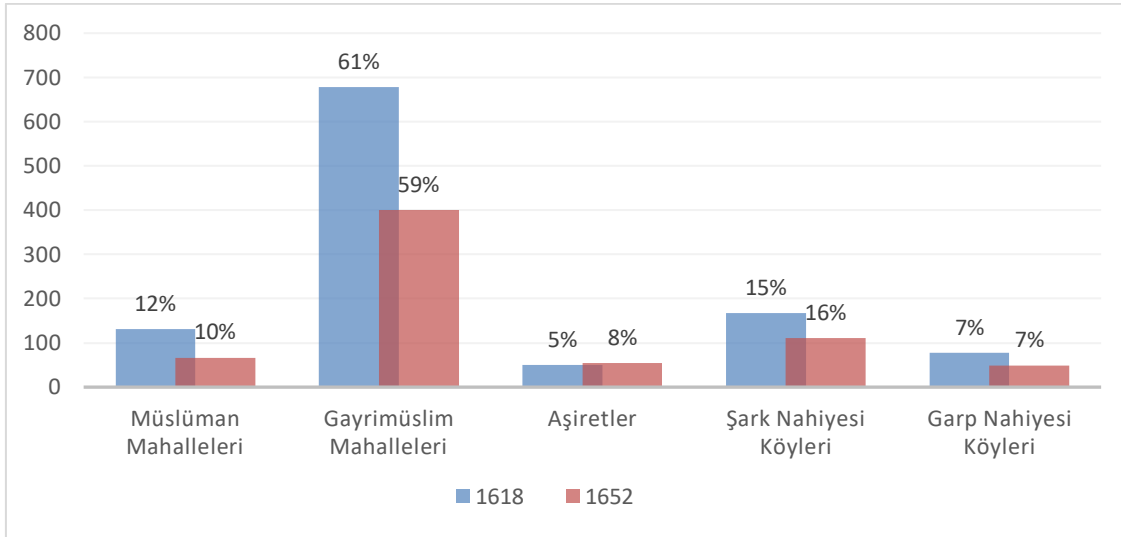
¹⁰⁷ Hangi mahallenin kaç avârizhâne ödediği Tablo 1 ve 2'de belirtilmiştir. Burada tekrar ayrıntıya girilmemiştir.

Garp nahiyesi köylerinin oranları 1618'e göre yarı yarıya düşmüştür. Yine buradaki büyük köyler ehemmiyetini korurken diğerleri 0,25 ila 0,75 arasında oldukça düşük miktarda kalmışlardı. Genel itibariyle batığımızda Şark nahiyesi hem köy sayısı hem de köylerin nüfus ile vergi yoğunluğu bakımından Garp nahiyesinden çok daha iyi durumdaydı. Mahalle ve köylerin ödediği miktara bakıldığında Amid'de kent nüfusunun kır nüfusuna göre oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yani Amid'de nüfusun %70'i kenti oluşturan sur içinde, geri kalan %30'u ise surların doğu ve batısında yer alan Şark ve Garp nahiyelerindeki köylerde ikamet etmekteydi. Tablo 7 ve grafik 2'de 1618 ve 1652 oranları aktarılmıştır.

Tablo-7: Yerleşim Birimlerine Göre Avârızhâne Miktarı			
Birim	Avârızhâne Miktarı		
	1618	1627 ¹⁰⁸	1652
Müslüman Mahalleleri	130,5	115,5	66,75
Gayrimüslim Mahalleleri (Zimmî, Rumî, Yahudi, Şemsî)	678	550	400,125
Aşiretler (Cemaatler)	50	-	54,25
Şark Nahiyesi Köyleri	167	-	111,5
Garp Nahiyesi Köyleri	77	-	48,75
Toplam	1.080 ¹⁰⁹	-	681,375

¹⁰⁸ Sadece Müslim ve gayrimüslim mahallelerinin listesi defterin sonuna eklenmiştir. Dolayısıyla aşiret ve köylerin durumu bu tarihte takip edilememektedir.

¹⁰⁹ Metin içinde bazı mahalle ve köylerde 1626 ve 1628 yıllarında düşülen avârızhâne miktarı dipnotlarda belirtilmişti. Toplam avârızhânelerin yazıldığı sayfada ise Muharem 1035/Ekim 1625 ile Şaban 1036/Mayıs 1626 arasında beş mahalleden 8,5 avârızhâne toplam sayıdan çıkarılmıştır. Böylece 1.088,5 olan toplam sayı 1.080 avârızhâneye düşmüştür. *BOA, MAD. d. 43, s. 127a.*

Grafik-2: Birimlere G6re Avârizhâne Oranları

SONUÇ

Bu çalışmada, 17. yüzyılının ilk yarısında Amid şehrinin yerleşim, demografik ve iktisadî yapısının bazı yönleri yeni bulunan iki avâriz defterindeki bilgiler ışığında incelenmiştir. İncelenen bu defterler hem Diyarbakır'de avâriz tahririni hem de bunlara ait kayıtların mevcudiyetini belgelemiştir. Defterlerden 1618 tarihli icmal, müfredat defteri olup merkezde birçok işlem gördüğü üzerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Öyle ki bu kayıtlarda 1618 ile birlikte 1627'ye dair bilgiler de elde edilmiştir. Aslında 1640'lardaki bir tahririn verilerini aktaran 1652'ye tarihlendirilen ikinci defter icmal avarız defteridir ve üzerinde pek işlem bulunmamaktadır. Her iki defter, Amid şehrinin 17. yüzyılın ilk yarısında mahalle, köy ve aşiret sayıları hakkında kesin ve düzenli veriler sunmaktadır.

Defterlerdeki bilgilere göre Müslümanların yaşadığı mahalle sayısı 1618'de 43, 1652'de 38'dir. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısı ise 1618'de 59 iken 1652'de 56 olmuştur. 1618'de sekiz aşiret kayıtlı iken 1652'de bu sayı dokuzaya çıkmıştır. Köylere bakıldığında, Amid'in Şark nahiyesi 1618'de 106, 1652'de 104 köyden oluşurken Garp nahiyesi ise 1618'de 64, 1652'de 63 köye sahiptir. Buna göre her iki nahiyede toplamda 1618'de 170, 1652'de 167 köy kayıtlıdır.

Mahalle ve köylerin ödediği avâriz vergisi 10 veya 15 hanenin bir araya getirildiği avârizhânesi üzerinden alınıyordu. Dolayısıyla avârizhâne sayısı değerlendirildiğinde Amid'den 1618'de devlet merkezine giden vergi miktarı, Müslim mahallelerinden 130.5, gayrimüslim mahallelerinden 678, aşiretlerden 50, Şark nahiyesinden 167 ve Garp nahiyesinden 77 olmak üzere toplam 1.080 avârizhânesiydi. Bu sayı 1627'de biraz daha düşürülmüş, 1652'de ise Müslüman mahalleleri 66.75, gayrimüslim mahalleler 400.125, aşiretler 54.25, Şark nahiyesi köyleri 111.5 ve Garp nahiyesi 48.75 avârizhâne olmak üzere toplam 681,375'tir. Toplamda vergi oranında 1618 ile 1652 arasında yaklaşık %40 civarında bir düşüş yaşanmıştır. Vergilerin birimlere göre dağılımına bakıldığında şehrin vergi yükünü %60 ile gayrimüslim mahalleleri çekmekteydi. Müslüman mahalleri %10, aşiretler % 8, Şark nahiyesi %16 ve Garp nahiyesi köyleri %7'lik kısmı üstlenmişti.

Vergi oranlarına bakıldığında nüfusun önemli kısmının sur içindeki mahallerle ikamet ettiğini söylemek mümkündür. Zira yukarıdaki oranlara göre kentli nüfus %70 ve aşiretlerin de dâhil olduğu kırsal nüfus %30 civarındadır. Mahallelerin dinî dağılımına bakıldığında ise %84 ile gayrimüslim ve %16 Müslüman oranı ile karşılaşmaktayız. Bu oran kentte gayrimüslim nüfus yoğunluğunu ve iktisadî gücünü açıkça göstermektedir. Kırsalda ise tam tersine Müslüman nüfusun daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu veri avârız vergisinin eşit gerçek haneler üzerinden alındığı varsayımına dayanmaktadır.

1618 ile 1652 arasındaki vergi oranlarının düşmesi, aynı zamanda Osmanlı merkezinin 17. yüzyılda yaşadığı iktisadî ve sosyal krizler ile dönüşümün Diyarbakır Eyaleti'ne ve merkez şehri Amid'e yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma ile ipuçları ortaya konan konunun daha ayrıntılı araştırmalara ve verilere ihtiyacı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu bağlamda Uzun Savaşların, Celalî İsyanlarının, iktisadî buhranların, ehl-i örf hukuksuzluklarının, taşra eşkıyalığının ve göçebelerin huzursuzluklarının şehrin sosyal, ekonomik ve demografik yapısına ne yönde etki ettiği cevap arayan diğer sorular olarak araştırılmayı beklemektedir. Ayrıca bu çalışmaya konu edilen icmal defterlerin mufassalları da ortaya çıktığında 17. yüzyıl Amid tarihinin karanlıkta kalan birçok yönü aydınlanacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE. SMMD. IV. 25 /2829.

Malî Ahkâm Defteri (MAD. d). 43, 23556.

Mühimme Defteri, No: 14, 34.

Kaynak ve Araştırma Eserler

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Alanoğlu, Murat. "Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbakır Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)", *Tarih İncelemeleri*, 35/1 (2020), 1-38.

Aykan, Yavuz. *Rendre la Justice à Amid: Procédures, Acteurs et Doctrines dans le Contexte Ottoman du XVIIIème Siècle*, Leiden: Brill, 2016.

Barkan, Ömer L. "Avarız", *İA*, C. 2, İstanbul: MEB, 1979, 13-19.

Beysanoğlu, Şevket. "Kanunî Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul (23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi*, C. 1, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, 139-154.

Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi, Akkoyululardan Cumhuriyet'e Kadar*, C. 2, Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayınları, 1990.

Bruinessen, Martin V.- Boeschoten Hendrik. *Evliya Çelebi Diyarbakır'de*, Çev. Tansel Günel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Cevger, Gürkan. *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazâsı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

Çakar, Enver- Kara, Füsün. “17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/ 2 (2005), 385-412.

Darling, Linda T. “Avârız Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Survey Registers”, *Turkish Studies Association Bulletin*, 10 (1986), 23-26.

Darling, Linda T. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yöntemi 1560-1660*, Çev. Adnan Tonguç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi, Ed. A. Zeki İzgöer, 1-2. Cilt, Diyarbakır: D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.

Emecen, Feridun M. “Kayacık Kazâsı Avârız Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), 159-170.

Gowan, B. Mc. “Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü, 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, 1387-1391.

Gökçe, Turan. “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından “mufassal-icmâl” Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümölcine Kazâsı Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20 (2005), 71-133.

Göyünç, Nejat. “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 7 (1968), 76-80.

Gümüş, Ercan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Günay, Ramazan. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009.

Gündüz, Filiz. “Nebî Camii”, *DİA*, c. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 472-473.

Gürhan, Veysel. “17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbakir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12 (2020), 159-193.

İlhan, M. Mehdi. “Onaltıncı Asırda Diyarbakir Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı”, *Ziya Gökalp*, 62 (1991), 49-72.

İlhan, M. Mehdi. “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahir Defterlerinden Notlar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27 (1992), 45-113.

İlhan, M. Mehdi. *Amid (Diyarbakir) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

İnbaşı Mehmet-E. Çakır, İbrahim-Demir, Selçuk. *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avârız Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Küpeli, Özer. “Klasik Tahrirden Avâriz Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâriz Defteri (16 belge ile birlikte)”, *Belgeler*, 32/36 (2011), 113-199.

Öz, Mehmet. “Bozok Sancağı’nda İskân ve Nüfus (1539-1642)”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, 787-794.

Öz, Mehmet. *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII-Canik Sancağı Avâriz Defterleri (1642)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Öz, Mehmet-Acun, Fatma. *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-43 Tarihli)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Özel, Oktay. “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, 735-743.

Özel, Oktay. “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıl)”, *Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Haz. M. Öz-F. Yeşil, İstanbul: Timaş, 2015, 557-591.

Özel, Oktay. “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İncelik-Şevket Pamuk, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2001.

Özel, Oktay. *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576–1643*, Leiden: Brill, 2015.

Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, University of Manchester, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 1999.

Öztürk, Mustafa. “1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri”, *OTAM*, 8 (1997), 249-293.

Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-1619, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.

Ünal, M. Ali. “1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, LI/199 (1987), 119-129.

Ünal, M. Ali. “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XII (1997), 9-73.

Welch, Anthony. “Ambrosio Bembo’s Travels Through the Ottoman Empire”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim (The Ottomans and Europe: Travel, Encounter and Interaction)*, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Yılmazçelik, İbrahim. “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyâletinin İdari Yapısı”, *Askeri Tarih Bülteni*, 36 (1994), 135-142.

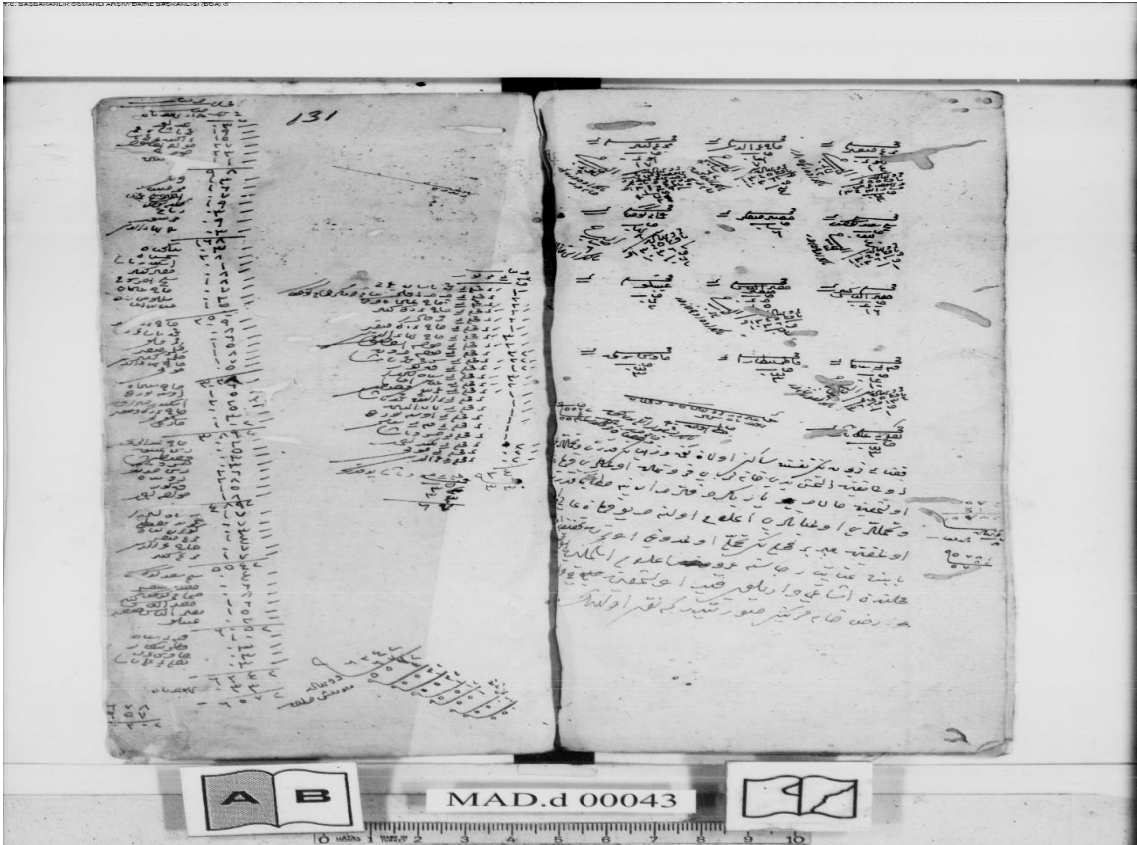
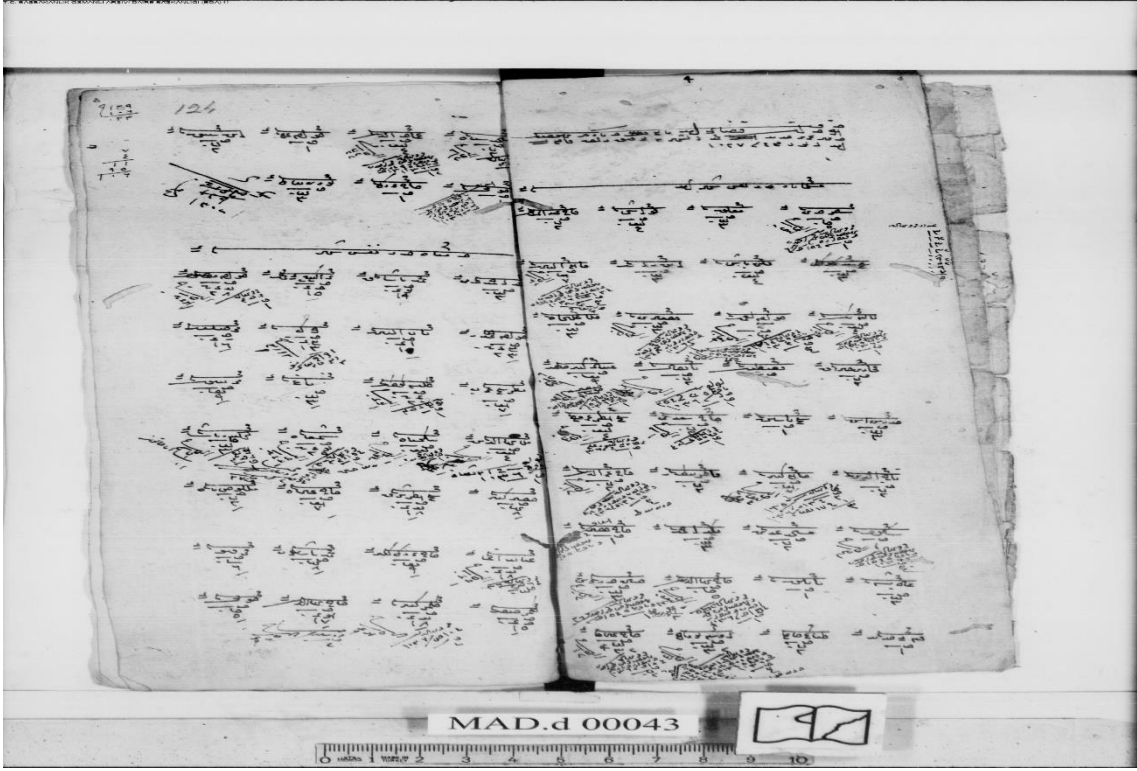
Yılmazçelik, İbrahim. “Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), 121-162.

İnternet Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nca İstanbul'daki Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde yürütölen tasnif çalışmalarıyla 1.600'den fazla defter ile 200'den fazla evrak envantere eklendi. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/osmanli-arsivine-1600den-fazla-defter-kazandirildi/1720982>. 05.03.2020

“Tasnif Çalışmaları ile Osmanlı Arşivi'mize Yeni Defterler Kazandırıldı”. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Haberler/Haber/6175>. 05.03.2020

EK-1: 1618 Tarihli Avarız Defterinin İlk ve Son Sayfası (BOA, MAD. d. 43)

EK-2: 1652 Tarihli Avarız Defterinin İlk ve Son Sayfası (BOA, MAD. d. 23556)

